

I

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
«ԲԱՂԱԲԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ» ՄԱՍԻՆ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Պատմության թուրք կեղծարարները մեծ ճիգեր են գործադրում, որպեսզի հիմնավորեն իրենց խսկ կողմից ստեղծած առասպելը այն մասին, թե Օսմանյան պետությունը եղել է աշխարհի ամենահին, ամենազարգացած և առաջադեմ պետություններից մեկը, որ թուրք սուլթանները քաղաքակրթություն են սերմանել ու տարածել Ասիայի, Եվրոպայի շատ երկրներում, ազատություն, օրինականություն են պարգևել բազմաթիվ ժողովուրդների, կարգ ու կանոն են հաստատել նրանց երկրներում և այլն, և այլն: Այս արտառոց «տեսություն» տարածողների դերում հանգես են եկել ճանաչված պատմաբաններ Աֆետ Ինանը, Մեհմեդ Քյոփուլյուն, Իսմաիլ Ուզունչարշիլին, Օմեր Բարկանը և ուրիշներ: Ի. Ուզունչարշիլին, օրինակ, Օսմանյան Թուրքիայի պատմությանը նվիրված իր շորս հատորանոց աշխատության մեջ այն տեսակետն է հայտնում, որ օսմանցիների նվաճումներն առաջադիմական նշանակություն ունեցան, որ թուրքական իշխանությունները իրենց տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ վարել են արդար ու միանգամայն բարյացակամ քաղաքականություն: Հեղինակը փաստորեն կրկնում է թուրք պաշտոնական պատմագրության այն թեզը, թե օսմանյան պետությունը, գրավելով շատ երկրներ, կատարեց քաղաքակրթական միսիա: Թուրքագիտության մեջ ոչ քիչ հեղինակություն ունեցող Օ. Բարկանը ևս ամեն կերպ փորձում է համոզել ընթերցողին, որ Օսմանյան Թուրքիայում իբր եղել են իդեալական կարգեր՝ հասարակական տարբեր շերտերի հիանալի համագործակցություն, ազատություն ու արդարություն, որ սուլթանական պետությունը նոր, առաջավոր գաղափարներ է տարածել «հետամնաց» եվրոպական երկրներում և այլն²: Ավելին. թուրքական պատմագիտական ընկերության 1943 թ. կայացած նիստում շատ պատմաբաններ այն կարծիքն են հայտնել, թե իբր «թուրքներն են վառել համաշխարհային մշակույթի առաջին ջահերը»: Նույն մտքերն այս կամ այլ ձևով արտահայտել են ռասիստ ու պանթուրքիստ բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, զինվորականներ, ազգայնամոլ հրապարակախոսներ:

Կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ պատմությունն աղավաղողներին հովանավորել են իշխանությունները: Գաղտնիք չէ, որ Թուրքիայի կառավարության անմիջական նախաձեռնությամբ ու ֆինանսական օգնությամբ 1930-ական թթ. լույս տեսավ շորս հատորներից բաղկացած «Tarih»-ը՝ «Պատմությունը», որի գլխավոր նպատակն է եղել գովերգել, իդեալականացնել Օսմանյան պետությունը, ամեն կերպ արդարացնել սուլթանների կողմից հրի ու սրի միջոցով կատարված նվաճումներն ու անօրինակ բար-

¹ I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. Cilt I—IV, Ankara, 1947—1959.

² Ö. L. Barkan. XV ve XVI asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda hukukî ve malî esasları. C. I, Kanunlar, İstanbul, 1945.

³ Մ ա ն վ ե լ Ջ ու լ ա լ յ ա ն. Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ. Երևան, 1995, էջ 8:

բարոսությունները և այդպիսով, կամակատար գոչակների օգնությամբ, նորից կյանքի կոչել թուրքական նազհոնալիզմը, շովինիզմը:

Պատմությունը աղավաղողների նշված քարոզները, սակայն, զանազան նկատառումներով կրկնել են նաև արևմտյան երկրների մի շարք արևելագետ պատմաբաններ: Վերջիններիս մասին պատմաբան Բ. Տ. Գորյանովը իրավացիորեն գրել է, որ պատմության այդ կեղծարարները ևս փորձում են թուրք նվաճողներին, և ռուսի թվում նաև բուլղանական պետությունը կործանող արուեստագետ Մեհմեդ (Մուհամմեդ) II (1451—1481) պատկերել որպես պրոգրեսիվ գործիչներ⁴:

Պատմության թուրք կեղծարարների մասին, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունի հարուստ գրականություն, սակայն մեզ այստեղ հետաքրքրող խնդրին՝ Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» «տեսություն» հարկ եղած ուղադրություն չի դառնում: Ուստի անհրաժեշտ է հատուկ քննարկման առարկա դարձնել այդ հարցը, քանի որ իրականում հիշյալ պետությունն իր ամբողջ գոյության ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարոարոսություններով, դարեր շարունակ արգելտել է իրեն հպատակ երկրների տնտեսության, մշակութի զարգացումը և ռաժան հայաժանքի, կենդանիների ու կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների և ազգությունների:

I

Թուրք-օսմանյան պետությունը, որ կազմավորվեց XIV դարի սկզբներին Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան տարածքում, հենց սկզբից ևեթ ծավալեց խիստ ագրեսիվ, նվաճողական քաղաքականություն հարևան երկրների նկատմամբ: Իշխանության գլուխ անցած սուլթանները և ավատական վերնախավի ներկայացուցիչները իրենց նույնական ապահովության ու հարստացման հիմնական աղբյուրը դարձրին թալանչիական արշավանքները, պատերազմները, նվաճված երկրների կողոպուտը, մեծ մասշտաբներով կատարվող գերեվարությունը, ռազմատուգանքի ու ծանր հարկերի բռնագանձումը և այլն:

Օսմանյան թուրքպետության էություն, ինքնատիպության ու բնորոշ հատկանիշների կամ, այլ կերպ ասած, նրա կողմից կատարված անօրինակ շարագործությունների մասին գրել են անդալ դարի այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, որոնցից ու հասարակական-քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք են՝ ռեմանտիկներ Հեգելը, Կարլ Մարքսը, ռուսներ Ն. Գ. Չերնիշևսկին, Լ. Ա. Կամոտովսկին, Ս. Գլինեան, անգլիացի Վ. Գլուստոնը, իռլանդացի էմիլ Դիլթը, ֆրանսիացիներ Վիկտոր Հյուգոն, Անատոլ Զոլանսը, բելոհադի Մ. Գ. Ռոյեն-ժեկմենը, ամերիկացիներ Ֆր. Գոթլոբ, Ե. Մ. Բլիսը և ուրիշներ: Ծանոթանալով նրանցից մի քանիսի կարծիքներին:

Խոսելով XIII դարում ընդվոր օսմանցիների կողմից Կարահիսարում հիմնած իշխանության մասին, իշխանություն, որը հետագայում դառնավ օսմանցիների պետության հիմքը և հիմնական բաղկացուցիչ մասը, Կարլ Մարքսը այն բնութագրել է որպես «ավազակային»: Մերձավոր Արևելքում 1230-ական թթ. կատարված մի շարք քաղաքական անցքերի կապակցու-

⁴ Б. Т. Горьнов. Фальсификация истории турецкого завоевания и военно-феодалного строя Османской Турции в трудах ученых Запада и США (տե՛ս 29-Ա «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1957, № 10): Թուրքֆիլական տեսակետներ են հայտնել մեծ մասամբ XVI—XVII դդ. ֆրանսիացի հեղինակները, քանի որ այդ դարերում տեղա ին դաշնակցային կապեր Ֆրանսիայի և Օսմանյան պետության միջև: Նման հայացքներ է ունեցել նաև սուլթանական արքունիքի հետ սերտ կապեր ունեցող, ծագումով պոլսահայ Իզնաուրու Մուրադեա դ'Օստոնը (տե՛ս նրա բազմահատորյալը՝ M. d'Osson. Tableau general de l'Empire Ottoman. Vol. I—VII, Paris, 1786—1824):

թյամբ Մարքսը նշել է. «Գրեթե այդ նույն ժամանակ թուրք օսմանների հորդան ներխուժում է Փոքր Ասիա, ուր նրանք ամենից առաջ հիմնում են Կարահիսարի ավազակային պետություն»⁵: Մի այլ կապակցությամբ Մարքսը թուրքական իշխանության հիմնադիր Օսմանի զինվորներին ուղղակի անվանում է «ավազակներ»⁶:

Մարքսը գրել է նաև այն բարբարոսությունների մասին, որ կատարեցին թուրք սուլթանները հաջորդ դարերում: Այսպես, օրինակ, նա նշում է 1430 թ. Թեսալոնիկի և 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած զազանությունները⁷: Հիշատակելով օսմանյան զորքերի կողմից 1458 թ. Պելոպոնեսում կատարված վարագույնությունները նա գրել է, որ թուրքերը այնտեղ «կազմակերպեցին քաղեր, անմարդաբնակ դահլիճներ, գերի տարան բնակիչներին»: Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Մարքսն այնուհետև նկատում է. թուրքերը «գերի ու սփի էին մատնում ֆաղափներն ու գյուղերն... Կատարում էին վայրագություններ, ինչպես հանձնարարներ»⁸: Գրավված երկրներում, գրել է նա, օսմանցիները հաստատում էին ռազմական ռեժիմ: Մարքսը անհրաժեշտ է համարել ընդգծել նաև այն փաստը, որ թուրք բարբարոսները վաղուց արդեն իրենց ցույց են տվել որպես ամեն մի պրոգրեսիվ թշնամիներ⁹: Ահա այն զնահատականը, որ տվել է մեծ գիտնականը «քաղաքակրթություն տարածող» պետությանը:

Մոտավորապես նման տեսակետ է արտահայտել ռուս նշանավոր հրապարակախոս Ն. Գ. Չեռնիշևսկին: Վճռականորեն մերժելով իր հայրենակից իդեալիստ ու հետադեմ հեղինակ Մ. Ստասուլևիչի այն կարծիքը, թե սուլթան Մուհամմեդ II եղել է խաղաղասեր, հումանիստ և չի ցանկացել գրավել Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը, Չեռնիշևսկին գրել է. «Եվ մի՞թե կարելի է կարծել, որ Մուհամմեդ II չի կամեցել նվաճել Բյուզանդիան, այլ այդ արել է հարկադրված: Դա առնվազն տարօրինակ է: Թուրքերը սպրել են միայն զավթումներով, սահմանների լողափառներից (հույներ, սեբեր) հետզհետե խլելով մի շրջանը մյուսի հետևից. թուրքերը մտածում էին ուղղակի այդ շրջանների զավթման, թալանի, հարկերի և տիրակալելու մասին... Բնական է մտածել, ինչպես և առանց բացառության ապացուցում են թուրքական պատմության XV—XVI դարերի բոլոր փաստերը, որ թուրքերը, նվաճումներ կատարելով, հետապնդում էին հենց ավար և զավթումներ»¹⁰:

Իր հոգևածում, որ ունի «Ն. Գ. Չեռնիշևսկին Կոստանդնուպոլիսը թուրքերի կողմից գրավելու մասին» խորագիրը, Ի. Ն. Բորոգոդինը ճիշտ է նկատում, որ Չեռնիշևսկին մի շարք աշխատություններում հատկապես ընդգծում է այն շարիքը, որ Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդներին բերեց օսմանյան դաժան լուծը: Նա խոսում է ատելի գավթիչների կողմից ճնշվող ժողովրդի իրավագուրկ վիճակի, սանձազերծ ենիչերական հորդանների կատարած զազանությունների մասին, որոնք վարագորեն բնաջնջում են սլավոնական երկրների հիմնական բնակիչներին: Իր հայտնի բնորոշումը տալով իրեն այնքան ատելի «ասիականություն», Ն. Գ. Չեռնիշևսկին նկատի ունի նախ և առաջ թուրքական բռնապետությունը: «Ասիա-

⁵ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 223.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, հ. V, էջ 170:

⁷ Ի դեպ նկատենք, որ 1914 թ. Փարիզում լույս տեսած մի աշխատության մեջ բերված են հարուստ տեղեկություններ Կ. Պոլսի գրավման և այնտեղ կատարված կողոպուտների ու բարբարոսությունների մասին. տե՛ս G. Schlumberger. La siege, la prise et la sac de Constantinople par les turks en 1453, Paris, 1914.

⁸ К. Маркс. Хронологические записки. Т. VII, с. 202.

⁹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. IX, с. 395.

¹⁰ Н. Г. Чернышевский. Сочинения. Т. II, М., 1949, с. 606—610.

կանություն է կոչվում,—ասում էր նա,—այնպիսի իրավիճակը, որի ժամանակ կամայականությունից պաշտպանված չեն ո՛չ անհատը, ո՛չ աշխատանքը, ո՛չ սեփականությունը: Ասիական պետություններում օրենքը միանգամայն անուժ է: Այնտեղ բացառապես իշխում է բռնությունը»¹¹:

Պատմաբան, հրապարակախոս Սերգեյ Գլինկան, հենվելով հարուստ փաստերի վրա գրել է, որ իրենց գրաված երկրներում թուրք-օսմանները ստեղծում էին ոչ թե քաղաքական ու քաղաքացիական հաստատություններ, այլ «միայն ռազմական ճամբարներ: Ամենուրեք, ուր փայլատակում էր նրանց սուրը, այնտեղ միշտ էլ հնչում էր ստրկության շղթաների շառաշյունը»¹²:

Վիլյամ Գլադստոնը «Բուլղարական սարսափները և Արևելյան հարցը» իր հայտնի աշխատության մեջ գրել է, որ օսմանցիները «ամենուր, որտեղ ու հալածվել են՝ իրենց հետևից թողել են խոր արյունոտ հետք և նրանց տիրապետության ողջ տարածքում վերացել է քաղաքացիականությունը: Նրանք ամենուրեք հանդիսացել են ուժի միջոցով կառավարման ներկայացուցիչներ, ի հակադրություն օրենքի միջոցով կառավարման»¹³: Անգլիացի լիբերալ գործիչը արևմտահայերի 1894 թ. կոտորածների առիթով ունեցած իր ելույթներից մեկում ասել է. «Թուրքիայի պատմությունը տխուր և չար գործերով լի մի պատմություն է»¹⁴:

Օսմանյան բռնապետության գազանությունների մասին բազմիցս գրել է Վիկտոր Հյուգոն: Նա ևս ընդգծել է այն ճշմարտությունը, որ այնտեղ, ուր հայտնվել են օսմանյան զորքերը, թողել են արյունոտ հետքեր, ավերակներ ու ամայություն¹⁵:

Օսմանյան պետության և նրա սուլթանների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան Ֆ. Շյոսսերի «Համաշխարհային պատմություն» հանրահռչակ բազմահատորյակում, որը հրապարակվեց անցյալ դարում: Երկու վկայություն նրանից, 1430 թ., երբ սուլթանական բանակը գրավեց Թեսալոնիկը, թուրքերը գերեվարեցին և ստրուկ դարձրին ավելի քան 7000 տարրեր հասակի տղամարդկանց ու կանանց, թալանեցին բնակիչների ունեցվածքը, ավերեցին եկեղեցիներն ու վանքերը¹⁶: Կ. Պոլիսը գրավող և թուրք պատմագիտության մեջ փառաբանված սուլթան Մեհմեդի մասին ասված է, որ նա վարել է բազմաթիվ արյունոտ պատերազմներ, կործանել է շատ քաղաքներ, ամայացրել է ամբողջ երկրներ, կիրառել է դաժան ու տանջալից պատիժներ¹⁷: Ի դեպ, Թուրքիայի պատմությանը նվիրված մի գրքում, որը հրատարակվել է Բեռլինում 1788 թ., և հաջորդ տարի լույս տեսել նաև ռուսերեն Ս. Պետերբուրգում, գրված է, որ այդ վայրագ սուլթանի հրամանով երկու հրեա բժիշկների մաշկազերծ են արել միայն նրա համար, որ նրանք չեն կարողացել բուժել դաժան բռնապետի անբուժելի հիվանդությունը¹⁸:

Մուհամմեդ II և նրա հետնորդների դաժանությունների մասին գրել է նաև Ստեֆան Յվայգր: Խոսելով այն մասին, թե այդ սուլթանն ինչպես կողոպտեց ու ավերեց Կ. Պոլիսը, նշանավոր գրողը նրան անվանում էր վայրենաբարո, նենգ, երկերեսանի ու ստախոս: Օսմանյանների կործանարար

¹¹ Византийский Временник, т. VII, М., 1953, с. 92.

¹² С. Г л и н к а. Картины исторические и политические. М., 1840, с. 108.

¹³ Г л а д с т о н. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. СПб., 1876, с. 6.

¹⁴ Լ և ո. Գլադստոն. Թիֆլիս, 1899, էջ 243:

¹⁵ В и к т о р Г ю г о. Собрание сочинений в 15 томах. Т. I, М., 1953, с. 393.

¹⁶ Ф. Ш л о с с е р. Всемирная история. Т. 9, СПб., 1861, с. 74.

¹⁷ Նույն տեղում, հ. 12, էջ 76:

¹⁸ Б а р о м Т о г. Новейшие известия о Турецкой империи. СПб., 1789, с. 325.

ռազմական հզորությունը դարձրեց շարունակ, նշել է Ցվայգը, արգելակել, խափանել է Նվրոպայի զարգացումը¹⁹։

Գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ, նշանավոր հումանիստ-պացիֆիստ Հենրիխ Ֆիրբուխերը իր «Armenien, 1915» աշխատության մեջ նշել է այն իրողությունը, որ Օսմանյան կայսրությունը ստեղծվել է բազմաթիվ ավերիչ արշավանքների, պատերազմների ու նվաճումների հետևանքով և գոյատևել է հրի ու սրի շնորհիվ։ Թուրք սուլթանները, սակայն, իրենց պետության մեջ ևս կատարել են անօրինակ բռնություններ ու բարբարոսություններ։ Աշխարհի ոչ մի երկրում, ընդգծել է անվանի հրապարակախոսը, բռնությունը չի եղել այնքան կործանարար և սուրբ այնքան սարսափելի, ինչպես Թուրքիայում։ Օսմանյան սուլթանների համար սովորական երևույթ էր եղբայրասպանությունը և հաճախ նաև ազգականներին դավադրաբար ոչնչացնելը։ Բնորոշ է, որ 200 մեծ վեզիրներից 76-ը մահացել են ոչ բնական մահով, իսկ սուլթաններից մեկ երրորդը սպանվել են այլևայլ միջոցներով։

* * *

Հայտնի է, որ XX դարում զգալի զարգացում ապրեցին արևելագիտությունը և թուրքագիտությունը։ Հանդես եկան բազմաթիվ գիտնականներ, որոնք հրապարակեցին արժեքավոր ուսումնասիրություններ Օսմանյան պետության և կայսրության մասին։ Կարծում եմ մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ կարևոր է լսել նաև նրանց՝ մասնագետ, պրոֆեսիոնալ հեղինակների կարծիքները։

Անվանի թուրքագետ Ա. Ս. Տվերիտինովան, որ հրատարակել է Թուրքիայի միջնադարյան պատմության մի շարք հարցերին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ընդգծել է, որ օսմանցիների թալանչիական արշավանքներն ու պատերազմները եղել են նրանց մշտական և կարևորագույն «արհեստը»։ Նշանավոր գիտնականը, լայնորեն օգտագործելով թուրքական աղբյուրները գրել է. «Թալանը ու զանգվածային ցեղասպանությունը թուրքական առաջնությունների գլխավոր շարժառիթն էին։ Ըստ սկզբնաղբյուրների ծանոթանալով թուրքների կողմից Բալկանյան թերակղզու երկրների նվաճման պատմությանը մենք գտնում ենք սարսափելի պատկեր։ Արշավանքները, Սերբիայի, Բոսնիայի, Բուլղարիայի յուրաքանչյուր քաղաքի ու շրջանի զավթումը ուղեկցվում էր բնակչության մի մասի կոտորածով և մյուսի կողոպուտով, բնակավայրերի ավերումով և տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերեվարումով ու նրանց ստրկացմամբ։ Աղբյուրներում ամեն մի արշավանքի նկարագրությունը ավարտվում է հետևյալ նախադասությամբ. Ողջ շրջապատը ամայացնելով գինվորները ձեռք բերեցին անհամար ավար, կամ՝ «Վերադառնալով արշավանքից տանում էին իրենց հետ անթիվ անհամար ավար, գերիներ և կտրված գլուխներ»։ Հաճախ առանձին երկրամասեր գրավելու ժամանակ ամբողջ շրջանների բնակչությունը տարվում էր Անատոլիա և այլն։ Հոնգարիայի հարավային շրջանների վրա 1438 թ. արշավանքին մասնակից տարեգիր Աշիկ Փաշա Ջադեն հայտնում էր, որ այդ արշավանքի ժամանակ գերի վերցվածները «այնքան շատ էին, որ ստրուկ դերի կին կարելի էր ստանալ մի զույգ կոշիկի փոխարեն»։

Գիտնականը միանգամայն ճիշտ է նկատել նաև այն, որ «սուլթանը և նրան շրջապատող վերնախավը նվաճված երկրների բնակիչներին գիտում էին միայն որպես ստրուկներ»։ Պատահական չէ, որ Թուրքիայում լայն ծավալ էր ստացել ստրկավաճառությունը։ Հանդես գալով պատմության կեղծարարների դեմ, Տվերիտինովան պնդում է այն անհրաժեշտ փաստը, որ օսման սուլթանները իրենց ենթակա ժողովուրդներին բերեցին ոչ թե քաղաքակրթություն, այլ ստրկատիրական կարգեր, կողոպուտ և կոտորածներ։ Ընդ-

¹⁹ Стефан Цвейг. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3, М., 1963, с. 31.

հանրացնելով իր խոսքը հեղինակը գրել է. «քուրճական տիրապետությունը նվաճված երկրների համառ դարձավ մեծագույն աղետ»²⁰:

Թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը գրել է, որ Օսմանյան պետության հարստության գլխավոր աղբյուրը նվաճված տերիտորիաների «կողոպուտն էր՝ ռազմական ավարի, ստրուկների և հարկերի ձեռք բերումը: Իրենց ամբողջ էներգիան, ուշադրությունը և ժամանակը թուրքերը նվիրում էին մարտունակ բանակ ստեղծելու գործին»²¹:

Խոսելով սուլթանական Թուրքիայի բանակի ու պետական կառուցվածքի մասին Միլլերը արձանագրում էր շատ բնորոշ մի հանգամանք. «կանոնավոր բանակի զինվորները և սպաները (ենիշերիններ, հեծելազոր ու հրետանավորներ) կոչվում էին «կառավարության ստրուկներ»: Սուլթանի ըստրուկներ էին համարվում նաև ընդհանրապես բոլոր պետական ծառայողները (բացի հոգևորականներից)... Ստրուկների միջոցով սուլթանները ձգտում էին ավելի ամրապնդել իրենց դիրքերը կառավարող ֆեոդալական դասակարգի տարատեսակ ներկայացուցիչների նկատմամբ»²²:

Իրավազուրկ ուսուցիչի մասին նույն հեղինակը գրել է, որ նա «ենթարկվում էր փաշայի անկանխելի ճնշումներին ու կամայականություններին: Քրիստոնյաներից գանձվող հարկը դառնում էր ստրկացուցիչ և անտանելի: Հարկ սկսեցին հավաքել անշահաժամներից, մինչև իսկ փոքր երեխաներից: Գյուղացիները՝ թե՛ մուսուլման, թե՛ ոչ մուսուլման, թողնում էին հողերը և փախչում քաղաք, բայց նրանց համար այնտեղ աշխատանք չկար»²³:

Բալկանյան ժողովուրդների պատմության անվանի մասնագետ Ի. Ս. Դոստոյանը բազմաթիվ աղբյուրների ու փաստերի հիման վրա հանգել է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայտնի է, որ պատերազմները միջնադարում սովորաբար ուղեկցվում էին թալանով, խաղաղ բնակչության սպանություններով, հրդեհներով, բռնազրավումներով և այլն, սակայն քոթֆ նվաճողները ակնհայտորեն գերազանցեցին միջնադարյան դաժանությունների բոլոր օրինակները: Նվաճած տերիտորիաների թալանը թուրքական ռազմավարական տարրերի պետության համար ռազմական գործողությունների գլխավոր նպատակներից մեկն էր: Հպատակեցված ժողովուրդներին ռազմական ուժի միջոցով թալանելը XIV—XV դարերում սուլթանի և թուրքական ֆեոդալների գանձարանի ծախսերի հիմնական աղբյուրն էր: Թուրքական բանակի ամեն մի զինվոր պատերազմ էր գնում հաղթվածներին թալանելու և հարուստանալու հույսով»²⁴:

Մի այլ առիթով Ի. Ս. Դոստոյանը իրավացիորեն գրել է. «նվաճողական պատերազմները հանդիսանում էին սուլթանական գանձարանի դրամակուտակման, թուրքական վերնախավի հարստացման, թուրքական բանակի սպաների ու զինվորների ապրուստի միջոցների հիմնական աղբյուրը: Բալկանյան թերակղզու զանազան շրջանների վրա հարձակվելով թուրքերը բնակչությանը մասսայաբար ստրկության էին մատնում, թալանում էին խաղաղ բնակչության ունեցվածքը»²⁵:

«Օսմանյան քաղաքականությունը ուսուցիչի վերաբերմամբ եղել է՝ ծծել նրա կենսունակ հյուսիսը, խլել նրանից այն ամենը, ինչ ուժ, գեղեցկու-

20 Տե՛ս Ա. Ս. Տվերիտինովայի «Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии» հոդվածը, որ հրապարակված է «Византийский Временник» ժողովածուի 1953 թ. VII հատորում:

21 А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948, с. 16.

22 А. Ф. Миллер. Османская империя (султанская Турция). М., 1946, с. 6.

23 Նույն տեղում, էջ 9:

24 Византийский Временник, т. VII, с. 38.

25 И. С. Достяи. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV—начало XIX вв. М., 1958, с. 17.

թյուն, ընդունակություն էր ներկայացնում» նկատել է հայտնի պատմաբան Լեոն²⁶:

Օսմանյան սուլթանների րարթարոսությունների մասին զրել է նաև նշանավոր թուրքագետ Յու. Ա. Կետրոսյանը: Թուրքական զորքերի արշավանքները Բալկաններ, ընդգծում է նա, «սոսկալի ողբերգություն դարձան տեղական բնակչության համար: Տասնյակ քաղաքների և հարյուրավոր գյուղերի ավերում, խաղաղ բնակչության մասսայական կոտորածներ, թալան ու ավազակություն—այսպիսին էր Բալկանների նվաճման պատկերը»: Թուրքական նվաճողների գազանությունները ակնհայտորեն գերազանցեցին նույնիսկ միջնադարյան պատերազմների դաժանությունները: Նվաճված տերիտորիաների ժողովուրդների տառապանքները իսկապես անչափ էին²⁷:

Հեղինակը հատուկ ընդգծում է թուրք սուլթանների դաժանությունը: Այսպես. սուլթան Մեհմեդ II մասին ասված է, որ նա խիստ զաղտնապահ, նենգ, դաժան, անսանձ ու իշխանասեր բռնապետ էր: Նա անխնա ոչնչացնում էր բոլոր նրանց (անգամ իր հարազատներին), ովքեր կարող էին մրցակից լինել գահին տիրելու համար: «Մուհամմեդ II-ի դաժանությունն այնքան ահավոր էր, որ նրա միայն անունը սարսափեցնում էր հպատակներին»²⁸: Սուլթան Սելիմ I (1512—1520) մասին նշված է. «Սելիմի հրամանով խեղդամահ արվեցին նրա եղբայրներն ու ազգականները, ընդ որում ոմանց սպանեցին իրեն»՝ սուլթանի ներկայությամբ: Սուլթան Սելիմի վարազությունները ավելի շատ արտահայտվեցին նրա նվաճողական պատերազմների ժամանակ: Բնորոշ է, որ Սելիմին հաջորդող սուլթան Սուլեյմանը, հրապարակապես չափազանց մասսայական կոտորածներ, որոնց ընթացքում սրի քաշվեց 200 000 մարդ²⁹:

Պետրոսյանի գրքում բերված են բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե օսմանյան զորքերը ինչ վարազություններ են կատարել նաև Անդրկովկասում: Հայերն ու վրացիները մի անգամ չէ, որ ընդվզել են սուլթանական ծանր լծի դեմ, բայց ուժերը եղել են անհավասար: Այդ է պատճառը, որ նրանք իրենց հայացքն ուղղել են Ռուսաստանին, որպես դեմոկրատիկ ալիքի հովանավորություն և օգնության վրա³⁰:

Պատմաբանը ցույց է տվել, թե ինչպիսի ծավալ է ստացել գերեվարությունը Օսմանյան պետության մեջ. «Ստամբուլը ստրկավաճառության խոշոր կենտրոն էր: Ստրկավաճառության շուկաները քաղաքում մի քանիսն էին: Այստեղ վաճառում էին ռազմագերիներին և նվաճած երկրների ստրկացրած բնակիչներին, այդ թվում ռուսներին և ուկրաինացիներին, որոնք հարազատ բնակավայրերից գերեվարվել էին Ղրիմի թաթարների կողմից: Ստամբուլի ստրկավաճառության շուկաներում տարեկան վաճառվում էին տասնյակ հազարավոր ստրուկներ»³¹:

Պետրոսյանի գրքում միաժամանակ արդարացիորեն նշված են թուրք ժողովրդական մասսաների ծանր վիճակը և նրանց ապստամբական շարժումները օսմանյան սուլթանների դեմ:

Հայտնի արևելագետ Ջ. Վ. Ուդալցովան գրել է. «Թուրքական նվաճումները հույներին, ինչպես նաև Բալկանյան թերակղզու մյուս ժողովուրդներին պատճառեցին դաժանագույն տառապանքներ, հազարավոր մարդկանց մահ, ստրկություն և ավերում... Թուրքերի կողմից Բյուզանդիայի և Բալկանյան

²⁶ Լեոն. Հայոց պատմություն. հ. 3, Երևան 1946, էջ 112:

²⁷ Ю. А. Петросян. Османская империя, могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 23.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 57, 62:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

³¹ Նույն տեղում, էջ 85:

թերակղզու մյուս երկրների գրավման խորապես ունակցիոն դերը կայանում էր նախ և առաջ նրանում, որ այդ ավազակային նվաճումները մի քանի դարով կասեցրին ժողովուրդների հետագա պրոգրեսիվ տնտեսական զարգացումը, անկման հասցրեցին և քայքայեցին նրանց արտադրողական ուժերը, խեղդամահ արեցին նոր բուրժուական հարաբերությունների այն ծիլերը, որոնք արդեն սկսել էին ի հայտ գալ, վերականգնեցին ֆեոդալական կարգերի ամենահետամնաց ձևերը³²,

Նշանավոր գիտնականը, ժխտելով Բյուզանդիայի վերնախավին պատկանող մի շարք ունեեզատների շողոքորթական պնդումները, ցույց է տվել, որ Կ. Պոլիսը նվաճող սուլթան Մեհմեդ II եղել է ոչ թե «առաջադեմ», «փայլուն» դեմք, այլ արյունարբու, վայրագ բռնապետ։ Հիշենք թեկուզ միայն այն, թե ինչպես էր նա կործանում արվեստի և մշակույթի հիասքանչ հուշարձանները իր կողմից գրաված բոլոր երկրներում։ Զ. Ուդալցովյան իրավացիորեն քննադատել է պատմաբան Ն. Յորգայի «Օսմանյան պետության պատմությունը» երկհատոր աշխատությունը³³, որտեղ փորձ է արվում ցույց տալ թե Բյուզանդիայում իբր լայն տարածում է ունեցել թուրքոֆիլությունը։ «Բյուզանդիայում ժողովրդական մասսաների կարծեցյալ «թուրքոֆիլության» առասպելը,—գրում է նա,—ստեղծված է թուրքերի բուրժուական ջատագովների կողմից, ոչ մի դիտական հիմք չունի և աղբյուրներում հաստատում չի գտնում... Հոգուտ թուրքերի դավաճանական քաղաքականություն էին վարում վերնախավի մի բուռ ունեեզատներ, որոնք ձգտում էին մատնության գնով փրկել իրենց հարստությունն ու իշխանությունը»³⁴,

Օսմանյան կայսրությունում XV—XVI դդ. բռնկված գյուղացիական ապստամբություններին նվիրած իր ուսումնասիրության մեջ պատմաբան Գ. Ի. Իբրահիմովը գրել է. «Օսման թուրքերի պետությունը ստեղծվել է Փոքր Ասիայում, XIII դարում, որպես ֆեոդալական ավազակ նվաճողների պետություն... Օսմանյան կայսրությունը մարդկության պատմության տարեգրքում գրել է արյունահեղ պատերազմների, նվաճումների և Ասիայի ու Հարավ-արևելյան Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդների ստրկացման մոռյալ էջեր»³⁵,

Բուլղարիայի պատմության հայտնի մասնագետ, ակադեմիկոս Ն. Ս. Դերժավինը ցույց է տվել, որ Օսմանյան պետության զորքերը, ներխուժելով Բալկաններ ռամայացնում էին երկիրը, թալանում, սպանում էին և բնակիչներին մասսայաբար գերեվարում, ապա նրանց որպես ստրուկներ վաճառում Փոքր Ասիայի շուկաներում³⁶, Բուլղարագետ Ա. Ա. Ռովնյակովը նշել է, որ թուրքերը Բուլղարիայում հաստատեցին ռազմաֆեոդալական ռեժիմ։ Օսմանցի ֆեոդալները գրավեցին երկրի լավագույն հողերը, բուլղարներին դուրս մղեցին քաղաքներից, բնակիչներին դարձրին իրավազուրկ ռոպյա՝ ձգտելով արմատախիլ անել ոչ միայն նրանց ազգային ինքնագիտակցությունը, այլև «բուլղարներ» անվանումը³⁷,

Բուլղարիայի պատմությանը նվիրված երկհատոր աշխատության հեղինակները գրել են. «Թուրքերի կողմից Բուլղարիայի գրավումը XIV դարի վերջին բուլղար ժողովրդին մատնեց հինգդարյա անհույս ստրկության։ Թուրքական տիրապետության ժամանակը Բուլղարիայի պատմության ամենածանր շրջանն է, իր կյանքի, իր լեզվի, իր ազգային մշակույթի համար

³² Византийский Временник, т. VII, с. 120—121.

³³ Յորգա N. Yorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I—II. Gotha, 1908—1909.

³⁴ Византийский Временник, т. VII, с. 120.

³⁵ Նույն տեղում, էջ 122:

³⁶ Н. С. Дер ж а в и н. История Болгарии. Т. 2, М.—Л., 1946, с. 157.

³⁷ А. А. Р о в н я к о в. В борьбе за свободу. Л., Наука, 1980, с. 7.

ժողովրդի դաժան ու անհավասար պայքարի շրջան: Թուրքական նվաճող-ները, բուլղար ժողովրդին զրկելով անկախությունից, խախտեցին պատմա-կան զարգացման նորմալ ընթացքը, կասեցրին Բուլղարիայի արտադրողա-կան ուժերի զարգացումը: Թուրքական տիրապետության մի քանի դարից հետո բուլղար ժողովուրդը տնտեսապես և քաղաքականապես դարձավ Սլ-րոպայի ամենահետամնաց ժողովուրդներից մեկը³⁸:

Օսմանյան սուլթանների բարբարոսությունների մասին բուլղարներն, լեզվով ստեղծվել է բավական հարուստ գրականություն: Հրապարակվել են ինչպես փաստաթղթերի ժողովածուներ, գիտական ուսումնասիրություններ, այնպես էլ ընդհանրացնող, ուրվագծային բնույթի բազմահատոր աշխատու-թյուններ:

II

Օսմանյան պետության ագրեսիվ քաղաքականության, ևսլազակային պատերազմների, մասսայական կոտորածների ու այլևայլ բարբարոսություն-ների մասին կարևոր տեղեկություններ են տալիս իր ժամանակի շատ տա-րեգիները, ականատես գործիչներ, թուրք և այլազգի պատմիչներ:

Բուլղարիայի վանքերից մեկի կրոնավոր Բսային, որպես ականատես վկայել է, որ թուրքական զորքերը, 1371 թ. Մարիցայի հայտնի ճակատա-մարտից հետո, Հարավ-արևելյան Եվրոպայում բազմաթիվ քաղաքներ ու շրջաններ կողոպտեցին ու ավերեցին, բնակչության զգալի մասը սրի քաջ-վեց, շատերը գերեվարվեցին կամ մահացան համատարած քաղցից: Մի այլ ականատես գրում է, որ 1393 թ., երբ թուրքական հրոսակախմբերը գրավե-ցին Բուլղարիայի մայրաքաղաք Տիոնովոն, տեղի ունեցան սարսափելի շար-դեր, քաղաքը ենթարկվեց ահավոր թալանի, հազարավոր մարդիկ գերի տարվեցին³⁹:

Անօրինակ վայրագություններ կատարվեցին 1453 թ. մայիսի վերջերին: Երկար ժամանակ չկարողանալով կոտրել Կ. Պոլսի պաշտպանների համառ և հերոսական դիմադրությունը, որին մասնակցում էին նաև բազմաթիվ հայեր, սուլթան Մեհմեդ II խոստացավ իր զորքերին Կ. Պոլիսը գրավելու դեպքում նրանց թույլատրել երեք օր ու երեք գիշեր ազատ ու անկաշ-կանդ կողոպտել այդ հարուստ, շքեղ քաղաքը և գերեվարել նրա բնակիչնե-րին ինչքան կարողանան և ինչպես ցանկանան: XV դարի պատմագիր, աթե-նացի կառնիկ Հակոկոսիդիլը հաղորդում է, որ վճռական գրոհի նախօրեին դիմելով ենիչերիներին սուլթանը ասել է, թե գնացե՛ք նոր գրոհի, հաջողու-թյան դեպքում Ձեզք կունենաք ստրուկներ, որոնց համար ձեզ շատ կվճա-րեն, դեռ կունենաք և՛ կանայք, և՛ երեխաներ, և՛ այդ քաղաքի մեծ հարըս-տությունը⁴⁰: Խոստումը կատարվեց:

Կ. Պոլսի հերոսական պաշտպանության մասնակից, ողբերգական այդ դեպքերի ականատես, XV դարի հայտնի բյուզանդական տարեգիր, պատ-մաբան Գեորգի Սֆրանձեսը իր «Մեծ խրոնիկա» գրքում պատմում է, որ թուր-քական զորքերը, մայիսի 29-ին ներխուժելով քաղաք, անմիջապես սկսեցին կոտորածն ու թալանը, ընդ որում «մի շարք տեղերում դիակներ էին քիվը այն-հան շատ էր, որ հռչակում էր Երեւոմ, և կարելի էր տեսնել անսովոր տեսարան. լաց ու հեկեկանք, բազմաթիվ ազնվական ու ազնվատոհմ կա-նանց, աղջիկների և աստծուն նվիրված միանձնուհիների գերեվարում, որոնց, շնայած նրանց աղաղակներին, անողորմաբար հյուսներից քաջելով դուրս էին

³⁸ История Болгарин. Т. I, М., 1954, с. 163.

³⁹ Său Ի. Ս. Դոստյանի հոդվածը «Византийский Временник» ժողովածուի VII հատո-րում:

⁴⁰ Византийский Временник, т. VII, с. 440.

բերում եկեղեցիներից. երեխաների լաց ու կոծ, սրբությունների և սուրբ տաճարների կողոպուտ...»⁴¹:

Հռչակավոր Ս. Սոֆիա եկեղեցին բարբարոսաբար թալանելուց հետո, շարունակում է տարեգիրը, այնտեղ «թուրքերը ուտում, խմում էին և իրականացնում իրենց անառակ ցանկություններն ու տափանքը կանանց, աղջիկների և անշահաճառ տղաների նկատմամբ: Ամենուրեք կատարվում էր չարագործություն: Բնակարաններում լաց ու տրտունջ, ամենուրեք ողբ, եկեղեցիներում արցունքներ, ամեն տեղ տղամարդկանց հառաչանք և կանանց հեծեծանք. թուրքերը հափշտակում էին մարդկանց և նրանց դարձնում ըստ-րուկներ... Հրապարակներում, փողոցներում և այլ վայրերում տեղի ունեցան ամեն տեսակի վայրագություններ: Ոչ մի տեղ չմնաց չխուզարկված և չթալանված... Որպեսզի գտնեն թաքցված դրամները սրբապիղծները տակնուվրա արին ողջ այգիներն ու տները»⁴²:

Այս դեպքերի մի այլ ժամանակակից, հույն հայանի պատմաբան Դուկան «Բյուզանդիայի պատմությունը» իր գրքում նույնպես պատմում է Կ. Պոլսի գրավման ու ավերման մասին: Ներխուժելով Կ. Պոլիս, գրել է նա, «թուրքերը, վազվզելով բոլոր կողմերը, սպանելով և գերի վերցնելով, վերջապես հասան տաճարին և տեսնելով որ դարպասները փակ են, ժամանակ չկորցնելով կացիներով ջարդեցին նրա դռները: Երբ նրանք սրեռով զինված ենքս խուժեցին և անհամառ բազմությամբ տեսան, սկսեցին գերիներ հանձնել...: Ո՞վ կպատմի այնտեղ պատահածը, ո՞վ կպատմի երեսնաների լաց ու կոծի մասին, մայրերի ողբի ու արցունքների մասին»⁴³:

Աղբյուրները հաղորդում են, որ թալանի ու գերիների մեծ բաժինը վերցնում էր ինքը սուլթան Մեհմեդ II: Բացի դրանից իր հարեմի համար սուլթանը գերիներից ձեռնտրում էր գեղեցիկ աղջիկներ ու տղաներ: Սակայն ավելի բնորոշ փաստ: Մի խրախճանքի ժամանակ, գրել է Դուկան, հարած սուլթանը հրամայում է իր մոտ բերել Բյուզանդական կայսրության առաջին մինիստր (ադմիրալ) Լուկա Նոտարայի փոքրիկ որդուն, «որովհետև 14 տարեկան այդ տղան գեղեցիկ էր»: Տղայի հայրը բնականաբար փորձում է թույլ չտալ, որ սուլթանը պղծի իր որդուն: Հաջորդ օրը այդ հույն իշխանապետը և նրա երկու որդին զխառվում են⁴⁴: Այսպիսով Կ. Պոլիսը գրավող ու ավերող Մուհամմեդ II, հակառակ նրա մասին հորինված գովասանական հեքիաթների, ոչ միայն խիստ, դաժան, այլև ապականված, այլասեռված մարդ էր:

Օսմանյան բարբարոսությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում XV դարի սերբ տարեգիր, Կոնստանտին Միխայլովիչը, որը երիտասարդ հասակում գերվելով թուրքերի կողմից, ստիպված է եղել մասնակցել սուլթան Մեհմեդի II մի շարք արշավանքներին: «Թուրքերը [սուլթանները] երբեք չեն գտնվում հանգիստ վիճակում, միշտ պատերազմներ են վարում բազմաթիվ երկրների հետ և եթե հաշտություն են կրնքում, միայն այն դեպքում, երբ դա իրենց ձեռնտու է եղել... Նրանք այլ երկրներում միայն չարիք են գործում: Հափշտակում են մարդկանց, գերեվարում, իսկ ովքեր անկարող են քայլել սպանում են»⁴⁵:

Միխայլովիչի տարեգրության մեջ սուլթան Մուհամմեդ II մասին ասված է. «Նա շատ խորամանկ էր և ում որ կարող էր խաբում էր խաղաղություն առաջարկելով: Նա հազվագյուտ դեպքում էր իր խոսքի տերը լինում և երբ որևէ մեկը դրա համար նրան մեղադրում էր, ապա խելագարի նման

41 Նույն տեղում, էջ 428—429:

42 Նույն տեղում, էջ 429:

43 Նույն տեղում, էջ 402:

44 Նույն տեղում, էջ 406—407:

45 Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Остравицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. М., 1978, с. 114.

հարձակվում էր նրա վրա: Տարեգիրը նշել է նաև, թե այդ սուլթանը ինչ ջարդեր ու կոդուպուտ կազմակերպեց Կ. Պոլիսը 1453 թ. մայիսին գրավելու օրերին: Երբ օսմանյան զորքերը ներխուժեցին քաղաք, տեղի ունեցան համընդհանուր կոտորած ու կոդուպուտ. «տղամարդկանց ոչնչացրին, իսկ կանանց ու երեխաներին գերեվարեցին»⁴⁶:

1458 թ., Պելոպոննեսը օսմանյան զորքերի կողմից գրավելու ժամանակ, Կ. Միխայլովիչը նորից գտնվում էր օսմանյան բանակում: Որպես ականատես նա գրել է, որ սուլթան Մուհամմեդ II «անձամբ սպանում էր մարդկանց, ջարդում էր նրանց ոսկորները և կատարում այլ զազանություններ»⁴⁷:

Կ. Պոլսի անկումից ընդամենը երկու տարի հետո՝ 1455 թ. սերբական Նովո Բրդո քաղաքն առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքերին, բայց չնայած դրան սուլթան Մեհմեդի հրամանով քաղաքի հազարավոր տղամարդիկ ոչնչացվեցին, իսկ 320 պատանիներ և 700 կանայք որպես գերիներ հանձնվեցին բռնակալի մերձավորներին⁴⁸:

Սուլթանական զորքերը 1461 թ. գրավեցին Տրապիզոնը: Հավատարիմ իրենց սովորությանը, զավթիչները դաժան դատաստան տեսան քաղաքի բնակչության հետ, շատերը գերեվարվեցին, կոտորվեցին կամ աքսորվեցին Ստամբուլ: Սուլթանի հատուկ զորամասի համար բռնի կերպով հավաքեցին 1500 մանուկներ⁴⁹: Տրապիզոնի կայսրության գահակալը և նրա ընտանիքի անդամները, Մուհամմեդի հրամանով, նենգաբար սպանվեցին:

Բյուզանդական պետության կործանումը շատ երկրներում ընկալվեց որպես մեծ դժբախտություն: Կ. Պոլսի ավերումը, այնտեղ կատարված բարբարոսությունները ժանր տպավորություն թողեցին ժամանակակիցների վրա: Կրկեցին բանաստեղծություններ, պոեմներ, օրագրեր և այլն, որոնցում դառնորեն ողբացին փառաբանված պետության անկումը: Հանդես եկան ողբասացներ շատ երկրներում և մասնավորապես սլավոնական երկրներում, Բալկաններում, Հայաստանում՝ հայերի մեջ:

Կատարված անցքերին հայ հեղինակներից անդրադարձան տաղերգուներ Աբրահամ Անկյուրացին, Առաքել Բաղիշեցին և ուրիշները: Անկյուրացին 392-տողանոց բանաստեղծության մեջ, օրինակ, գրել է, որ շար սուլթան Մուհամմեդի արյան ծարավի զինվորները, երբ ներխուժեցին Կ. Պոլիս, ապա՝

Ջամենեսան կոտորեցին
Այլ և ըզայրս և ըզկանայս
Ի գերութին իսկ վարեցին:
Եւ զնորահարս տըղայս նոցին
Ի մօր գըրկացըն խլէին,
Առեալ զքարի հարկանէին,
Ջծերացըն սրով խողխողէին:

• • • • •
Ջթազաւորաց ըզգերեզմանցըն,
Որ ի մարմար տապանս կային,
Բացեալ զնոսա կողոպտեցին,
Ջոսկերս ամենքն փըշըրեցին⁵⁰:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 81:

⁴⁸ Византийский Временник, т. VII, с. 39.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 118:

⁵⁰ Հ. Մ. Անասյան. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին. Երևան, 1957 թ.: Անկյուրացու և Բաղիշեցու բանաստեղծությունների ռուսերեն թարգմանությունները, որ կատարել է Սեն Արեշատյանը, տպագրվել են «Византийский Временник» ժողովածուի VII հատորում:

Կ. Պոլսում կատարված վայրագությունների մասին անգլիացի պատմաբան Ստիվեն Ռանսմենը 1969 թ. հրապարակեց հատուկ աշխատություն՝ «Կոստանդնուպոլսի անկումը 1453 թ.» խորագրով, որ գրված է բազմաթիվ աղբյուրների և հարուստ գրականության հիման վրա: Հեղինակը գրում է, որ երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք, ճրտուրը անմիջապես նետվեցին ավարի համար վայրենի որսի: Սկզբում դեռևս չհավատալով, որ դիմադրությունն արդեն դադարել է, նրանք սպանում էին բոլորին, ում հանդիպում էին փողոցներում՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Առյաճ հեղեղներ էին հոսում Կոստանդնուպոլսի զառիվեր փողոցներում: Սակայն շուտով սպանելու ծարավը հագեցվեց, և զինվորները զբաղվեցին ավելի շահավետ գործով՝ մարդկանց գերելով ու իրերի բռնագրավումով... քաղաքի կողոպուտը շարունակվեց ամբողջ օրը: Թուրքերը խոժոժում էին տղամարդկանց և կանանց վանքերը և կապկապում էին այնտեղ ապրողներին: Մի քանի երիտասարդ կրոնավորներ նետվեցին ջրհորները: Քաղաքի բնակիչների բոլոր տները ենթարկվեցին թալանի: Մարդկանց իրենց ունեցվածքով էին տանում: Ով ուժասպառ ընկնում էր, անմիջապես սպանում էին: Այդպես էին վարվում նաև շատ մանուկների հետ, որոնց համար ոչինչ չէին կարող ստանալ⁵¹:

Ուշագրություն արժանի է հետևյալ հանգամանքը: Ինչպես պատմագիտական հին աղբյուրներում, այնպես էլ ավելի ուշ դարերի արևելագիտական ու թուրքագիտական գրականության մեջ բազմիցս նշված է, որ Կ. Պոլսը գրավող սուլթան Մեհմեդ II իր գահակալության ընթացքում՝ 1451—1481 թթ., վարել է հափշտակողական բազմաթիվ պատերազմներ, նվաճել է շատ երկրներ. աչքի է ընկել իր անօրինակ դաժանությամբ, եղել է, ինչպես տեսանք, անբարոյական ու անառակ մարդ: Նա ավելի ուժեղացրեց ճնշումներն ու կեղեքումները նվաճված երկրներում⁵², Բայց շնայած դրան քիչ փորձեր չեն կատարվել փառաբանելու այդ սանձարձակ բռնակալին: Ինորոշ է, օրինակ, որ նրան հաճախ կոչել են Մեծ նվաճող, Անհաղթ ու հերոս Փաղիշահ:

Օսմանյան Թուրքիայի XIV—XV դարերի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում XIX դարի եվրոպական մի շարք թուրքագետ պատմաբաններ, մասնավորապես, ավստրիացի գիտնական ու դիվանագետ Զ. Համմերը: Նրա բազմահատոր աշխատության մեջ հանգամանորեն լուսաբանված են այն ահավոր բարբարոսությունները, որ կատարել են թուրք սուլթանները դարերի ընթացքում: Ահա մի փոքր մասն այն բազմաթիվ փաստերից, որոնք բերված են նրա աշխատության միայն առաջին հատորում: 1396 թ. նիկոպոլիս քաղաքում սուլթան Բայազիդի հրամանով դաժանորեն սպանվեցին 10000 քրիստոնյա գերիներ: 1453 թ. սուլթան Մուհամմեդ II, գրավելով Կ. Պոլսը, կատարեց անօրինակ զազանություններ: Նույն սուլթանը 1458 թ. թալանեց ու ավերեց Պելոպոննեսը, կազմակերպեց ջարդեր, գերեվարեց հազարավոր մարդկանց: 1459 թ. թուրքական զորքերը, ներխուժելով Սերբիա, թալանեցին ու ավերեցին բազմաթիվ ամրոցներ, բնակավայրեր և գերեվարեցին 100000 մարդ: 1492—1493 թթ. Ավստրիայում կատարվեցին սոսկալի վայրագություններ: Թուրք հաննիբալները երեսխաներին սպանել են, նրանց գլուխները խփելով պատերին: Աղջիկներին

⁵¹ С. Рансмен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, с. 131—133. (Steven Runcimen. The Fall of Constantinople in 1453, Cambridge, 1969).

⁵² Բարբրդի գավառի վանքերից մեկում 1460-ական թթ. գրված մի հիշատակարանում նշված է, թե ինչպիսի ծանր վիճակում էին գտնվում քրիստոնյաները սուլթան Մուհամմեդ II օրոք: Ժամանակագիրը ընդգծում էր մասնավորապես հայ ժողովրդի ողբալի վիճակը (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 6273):

մայրերի ու տղամարդկանց աչքի առաջ բռնաբարել են և հետո սպանել, կտրված գլուխները բարձրացրել են ցցերի վրա և այլն, և այլն⁵³,

III

Օսմանյան սուլթաններն իրենց «քաղաքակրթական միսիան» իրագործեցին նաև XVI—XVIII դարերում: Արդեն XVI դարի սկզբին նրանք «աղատություն և արդարություն» բերեցին վրաց ժողովուրդին: Ահա ինչ են գրել այդ մասին վրացի պատմաբանները. «1510 թ. թուրքական մեծ բանակը ներխուժեց Արևմտյան Վրաստան... Օսմանցիները ավերեցին քաղաքները, քանդեցին գյուղերը, թալանեցին ու հրդեհեցին եկեղեցիները»: Վրացի բնակիչները դիմեցին մասսայական փախուստի: «Խարաչի բռնագանձումը, բարբարոսական ձևեր ընդունած օսմանյան կոռ ու բեգարը ծանր հետևանքների հասցրին: Անշեղորեն ավելանում էր գյուղացիների կողմից լքված գյուղերի թիվը: XVI դարի վերջում Սամցխե-Սաաթաբագոյում արդեն կային 296 լքված գյուղեր, իսկ մնացյալ 344 գյուղերում հաշվվում էր 1-ից մինչև 11 ծուխ յուրաքանչյուրում»⁵⁴:

Թուրք հայտնի պատմիչ Իբրահիմ Փեշվին, խոսելով օսմանյան բանակի 1553 թ. հաղթանակների մասին Հայաստանում և Իրանում, հպարտությամբ արձանագրում էր, որ երբ սուլթանական զորքերը մտան Շորագյալ (Շիրակ), «ամբողջությամբ ավերեցին ու հողին հավասարեցրին գավառի գյուղերը և բոլոր շինությունները»: Նույնը կատարվեց նաև Երևանում՝ բոլոր կառույցները, պարտեզներն ու այգիները հրդեհվեցին: 27-րդ օրը զորքերը հասան Նախիջևանի դաշտը: «Հաղթական բանակի» սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն ամայացել և բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել: «Որսի ու ավարի ծարավ «աթ-օղլանները» և այլ զինվորները հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների, բնակավայրերի վրա՝ կողոպտեցին թաղարած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը քարի վրա շթղեցին: Բագի այդ 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինությունները այն աստիճան քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության ու կենդանության հետքն անգամ չմնաց»⁵⁵:

1579 թ. թուրքական զորքերը, ներխուժելով Հայաստան ու Վրաստան, ասված է մի հիշատակառանում, «հիմնահատակ ավերեցին շատ եկեղեցիներ ու վանքեր, կոտորեցին շատ քրիստոնյաների՝ վարդապետների ու եպիսկոպոսների, հոգևորականների ու ժողովրդի, տանջահար արին շատերին և գերի տուրսն անթիվ անհումար մարդեան: Նախիջևան քաղաքից և ուրիշ շրջաններից դերի տարան ավելի քան 40000 մարդ»⁵⁶:

XVI դարի մի հայ տարեգիր, պատմելով 1581 թ. Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զորքերի գազանությունների մասին, գրել է. թուրք զինվորները «զբազում քաղաքս, ղղեղս և զգաւառս ավերեալ քանդեցին, զարսն

⁵³ Joseph von Hammer-Purgstall Geschichte des Osmanischen Reiches. I Band. Pest, 1840.

⁵⁴ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа и др. История Грузии. Т. I, Тбилиси, 1962, с. 292.

⁵⁵ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան. Երևան 1961, էջ 34:

⁵⁶ Ученые записки Института востоковедения. Т. 3, М., 1951, с. 111. Հետաքրքիր է, որ աղբյուրների պատմարան Ա. Ռահմանին գրել է, որ XVI—XVII դդ. օսմանցիները, ներխուժելով Անդրկովկաս, գերեվարում էին ոչ միայն հայերին ու վրացիներին, այլև մուսուլմաններին և նրանց վաճառում Կաֆայի, Ստամբուլի և Եգիպտոսի ստրկավաճառման շուկաներում (А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в начале XVII вв. Баку, 1981, с. 43).

սրով սպանին, և զկանայսն և զտղայսն գերի վարեցին: Եւ այնչափ անողոք բան արարին, զի զտղայն որովայնով կալան և ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին»⁵⁷:

Օսմանյան կայսրության մեջ XVII դարում կատարվող կեղեքումների ու ճնշումների մասին ահա թե ինչ է պատմում երկար տարիներ թուրքիայում ապրած ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Միշել Ֆերուրը. «Նահանգներում փաշաները դարձել են փոքր թագավորներ... Իշխում են հպատակների ինչպես ունեցվածքի, այնպես էլ, մասնավորապես, կյանքի վրա, որոնց, երբեմն զայրույթի պահին առանց դատ ու դատաստանի մահվան են դատապարտում: Նրանք հազար ու մի խժոժություններ են կատարում... Նրանց գործակալները ավերում են գյուղերը, գողանում, կողոպտում ու ամառի են դարձնում այն բնակավայրերը, որտեղից որ անցնում են»⁵⁸: Մի այլ կապակցությամբ Ֆերուրը գրել է. «Սուլթանը ավերում է կայսրության սահմաններում գտնվող նվաճված նահանգները, և նրա բնակիչներին թողնում այնպիսի վիճակում, որ նրանք հնարավորություն չունենան ապստամբելու: Դա արվում է բնակչության մի մասը տեղափոխելով մի շրջանից մյուսը, իսկ մնացած խեղճերին թողնելով կատաղած փաշայի տիրապետության տակ, որը վերջնականապես կողոպտում է գյուղի, գավառի բնակիչներին»⁵⁹:

XVII դարի թուրք պատմագիր և աշխարհագիր Քյաթիր Չելեբին, նկարագրելով Թավրիզի գրավումը օսմանյան զորքերի կողմից, հաղորդում է, որ սուլթան Մուրադ IV հրամանով նրա զինվորները «ֆանդեցին ու ավերեցին Իսմանի շահի պալատը: Եւկան ամբողջովին կրակի մտանեցին, բարեշեն տները և գեղեցիկ շինությունները փառափառ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել»:

Արձանագրելով նման բազմաթիվ փաստեր, թուրք պաշտոնական տարեգիր-պատմիչը չի դատապարտում այդ բարբարոսությունների հեղինակներին: Ո՛րչա՛հ այդ բոլորը համարում է սխրագործություններ, որոնք պատիվ են բերում սուլթաններին: Նկատենք նաև, որ նույն հեղինակը, հիշատակելով մեկ դար առաջ թուրքական զորքերի տարած «փայլուն» հաղթանակների մասին, ամենայն գոհունակությամբ և պարծենկոտությամբ գրել է. «Իսլամական [օսմանյան] զինվորները թշնամու անհամար քաղաքները հողին հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին»⁶⁰:

Պատմիչ ու աշխարհագետ էվլիա Չելեբին, խոսելով օսմանյան բանակի՝ դեպի Վրաստան 1647 թ. կատարած արշավանքի մասին, բավականությամբ նշել է, թե ինչպես տեղի ունեցան մասսայական կոտորածներ, գերեվարություն և կողոպուտ: «Մեր բանակը, — ուրախությամբ արձանագրում էր նա, — ծայր աստիճան հարստացավ գերիներով և ավարով... Ամբար տարան Տրապիզոն և վաճառեցին օգուտով»⁶¹: Ի դեպ, ինքը Չելեբին ևս, որ մասնակցում էր այդ արշավանքին, ստացավ «նվերներ», որոնց թվում ստրուկ և ստրկուհի:

Օսմանյան իշխանությունների ավերիչ ասպատակությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև XVII դարի հայ անվանի մատենագիր ու բանաստեղծ, Կ. Պոյսի մշտական բնակիչ Երմիա Քեոմուրճյանը (1637—1695 թթ.): Լայնորեն օգտագործելով թուրքական աղբյուրները, լինելով կատարվող մի շարք իրադարձությունների ականատես,

⁵⁷ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 285ա:

⁵⁸ Մ. Զ ու լ ա լ յ ա ն. Հայոց պատմության խելաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ... էջ 124:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 126:

⁶⁰ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին..., հ. Ա, էջ 79:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 130—131:

նա իր արձակ և չափածո գրվածքներում պատկերում է այն վայրագությունները, որոնք իրագործեցին թուրք սուլթանները Հունաստանում, Ուկրաինայում, Հայաստանում և այլուր: Այսպես, օրինակ, նա գրել է, որ 1674 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Ուկրաինա, կատարվեցին սարսափելի ավերածություններ. «զբաղում գավառը» ավերեցին, «կոտորեցին և վարեցին, ի դուռից մի զգերի ծախեալ»⁶²:

XVII դարի նշանավոր կրոնական գործիչ, Պավլով-Աֆոնյան վանքի վանահայր Իսային, ժամանելով Մոսկվա պատմել է, որ թուրքական զորամասերը Հունաստանում, Սերբիայում և Բուլղարիայում առանց որևէ առիթի սրի քաղեցին 300000 ուղղափառ քրիստոնյա և անթիվ երիտասարդների ու կանանց հերի վերցնելով նրանց ուղարկեցին Անատոլիա, Ասիա, Եգիպտոս: Ուղղափառների քաղաքները, վանքերը և եկեղեցիները հրդեհեցին ու ավերեցին:

Մի սերբ տարեգիր արձանագրել է, որ 1690 թ. թուրքական զորքերը Սերբիայում, Մակեդոնիայում և Բուլղարիայում կատարեցին նոր բարբարոսություններ: «Այդ երկրները ասպատակվեցին, եկեղեցիները և վանքերը բռնաբերվեցին կողոպտվեցին ու ավերվեցին, տղամարդկանց սրի քաղեցին, կանանց և երիտասարդներին գերեվաբեցին»⁶³:

Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող ծանր վիճակի մասին գրել են անդամ այն թուրք պատմագիր-տարեգիրները, որոնք կապված են եղել սուլթանական արքունիքի հետ: Այսպես օրինակ՝ XVII դարի տարեգիր Քուլի Բեյը, իր ապրած ժամանակաշրջանի մասին ստիպված է եղել արձանագրել, որ «...աղքատ ուսանողի նկատմամբ ներկայումս կիրառվող ճնշումներն ու բռնությունները տեղի չեն ունեցել ոչ մի ժամանակ և ոչ մի վայրում»: Խոսելով ծանր հարկերի և ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների մասին, նա բաղադրանք է. «Դայաները ինչպե՞ս կարող են տանել այս բռնությունները: Երկրի ժողովուրդը ինչպե՞ս կարող է ապրել այս պայմաններում»⁶⁴:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև թուրք հայտնի պատմաբան և բարձրաստիճան պաշտոնյա Ահմեդ-Ջեփեթ փաշան, որի տրամադրության տակ եղել են սուլթանական արքունիքի արխիվներից շատ նյութեր և բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր: Խոսելով թուրքիայի ներքին դրության մասին XVIII դարում և նախորդ շրջաններում նա գրել է. «...երկար ժամանակ բռնություններն ու անիրավությունները անցել էին ամեն մի սահման. ուսանողը Օսմանյան կայսրության մեջ ենթարկվելով մեծ թշվառության թողել էին իրենց երկիրն ու հայրենիքը և ցրտուցան եղել: Դրա հետևանքով երկիրն ավերվել՝ ազալների ու բուերի բնի էր վերածվել... Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմները չէին»: Կարևոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, ավելացնում է հեղինակը, որ աղքատների վրա դրվում էին շատ ծանր հարկեր և դրանք գանձվում էին ամենայն բռնությամբ ու դաժանությամբ⁶⁵:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում հայ նշանավոր պատմագիր Աբրահամ Երևանցու այն աշխատությունը, որը նվիրված է 1721—1736 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներին: Այսպես, Երևանցին գրում է, որ թուրքական բանակը 1724 թ. Երևանում «այնչափ յաբուն թաքեց որ Զանգու շուրն կամրայծառեց, յաբունայ հոտն ի մէջ քաղաքէն կը բուրէ, ողորմելի քըրիստոնէքն բովանդակ զսուրն քաղեցին, ոչ մնաց քրիստոնայ. անմեղ արդարներն գերի վարեցին, կուս ազլիքունքն շրում խեղ-

⁶² Երեմիա Քեօմուրճեան. Պատմութիւն համառօտ ԴՃ ասրվոյ օսմանցսց Թաղաւորացն. Աշխատասիրությամբ Ժ. Մ. Ավետիսյանի, Երևան, 1982, էջ 49:

⁶³ И. С. Достяк. Борьба сербского народа против турецкого ига..., с. 78.

⁶⁴ Թուրքական աղբյուրներ..., հ. Բ, էջ 230:

⁶⁵ Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 277:

դեպքով, այսչափ գերի գնաց ի ձեռն օսմանցու Գերիքն լեցվեց օսմանցու շատիկներն: Եղավ պղծութիւն, անօրենութիւն...»⁶⁶:

Թուրք պատմիչ՝ Չելեբի Ջադե էֆենդին, նկարագրելով Գյանջայի (Գան-ձակի) դրավումը օսմանյան զորքերի կողմից 1725 թ., նույնպես հպարտությամբ նշել է. «Բսլամական բանակի փառապանծ դրոշակը ծածանվեց քաղաքում, առյուծանման դազիները անհավատ ռաֆդիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և Շարիաթի սրով այդ անհավատների թափված արյունը Զիհան գետի նման հոսեցրին»⁶⁷:

1720-ական թթ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս, երկրի բնակչության համար ստեղծվեց կատաստրոֆիկ վիճակ: Այդ մասին ադրբեջանցի պատմաբանները գրել են. «1725 թ. սուլթանական բանակին մեծ կորուստների գնով և տեղական թուրքոֆիլ տարրերի օգնությամբ հաջողվեց գրավել Ադրբեջանի տերիտորիայի զգալի մասը... Նվաճված հողերում քուրճակաճ ֆեոդալները հաստատեցին անտանցի ծանր ռեժիմ: Այնպես թուրքական բնակչության վիճակը դարձավ աղետալի... Նվաճողները առանձնապես անհանդուրժողականությամբ ցուցաբերեցին քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ, ենթարկելով նրան ամեն տեսակի հալածանքների ու սուտրանցումների: Շիրվանում և Շեքիում թուրքական իշխանությունները քրիստոնյաներին հրամայել էին կրծքի վրա կրել դեղին տաբերակիչ նշան: Շեքիի քրիստոնյաները ռուսական ցարին ուղղած նամակում հայտնում էին, որ նվաճողները այրեցին ձեռագրեր, գրքեր և եկեղեցիներ: «Բազմաթիվ մարդիկ, — գրում էին շեքիցիները, — իրենց հավատի համար կոտորվեցին սրերով»: Խաղաղ բնակիչների ոչնչացումը, քաղաքների և գյուղերի կողոպուտն ու ավերումը, քրիստոնյաներին բռնությամբ իսլամացնելը առաջ բերեցին բնակչության խիստ դժգոհությունը, ուժեղացրեցին նրա պայքարը ընդդեմ նվաճողների»⁶⁸:

1731 թ. գարնանը օսմանյան սուլթանը Անդրկովկասում գտնվող իր զորահրամանատարին հասցեագրված ֆերմանում գրել է. «Գյանջայի երկրամասի հարևանությամբ ապրող անիծյալ սղնախցի (ղարաբաղցի) հայերն արդեն մի քանի տարի է, որ դադարել են օրինական հարկ վճարել և սկսել են համառել իրենց անհնազանդության մեջ: Ուստի Շարիաթի օրենքների համաձայն անհրաժեշտ է ոչնչացնել նրանց իրենց արարքների համար»⁶⁹: Արան հետևում էր հրաման՝ իր զորամասով շարժվել «անհավատների» դեմ: Ահա այսպես էին մտածում ու գործում «քաղաքակրթություն տարածող» սուլթանները:

XVIII դարի կեսերին Թուրքիա այդելած գերմանացի ճանապարհորդ, թորասիրական հակումներ ունեցող Մ. Օտտերի գրքում կարդում ենք. «Թուրքերը մի առած ունեն, որն ասում է. թե որտեղից էլ անդնի օսմանլին, այնտեղ բոլորովին խոտ չի բուսնի... Զորքերը ամառադուր են այն վայրերը, որտեղ որ նրանք դնում են՝ լինի ուս կայսրության ներսում, թե որսում: Այդ է պատճառը, որ իրենց տիրառած գեոգրիկ երկրամասերը մեծ մասամբ ոչ բնակեցված են և ոչ էլ հողերը մշակված»⁷⁰:

⁶⁶ Արրահամ երեւանցի. Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1736 թթ.: Ցառաշարան, բնագիր, խմբագիր օրինակ և ծանոթութիւններ: Պատրաստեց Հ. Մ. Զեմճեմեան. Վենետիկ, 1977, էջ 31: Ծրանցու դիրքը ավելի վաղ լույս է տեսել առաջին, տե՛ս Абраам Ереванци, История войн 1721—1736 гг., ответ. редактор С. В. Тер-Аветисян. Ереван, 1939.

⁶⁷ Эвлия Челеби. Книга путешествия. Сын. I, М., 1961, с. 10—11.

⁶⁸ И. А. Гусейнов, З. И. Ибрагимов, А. Н. Гулиев и др. История Азербайджана. Т. I, Баку, 1958, с. 310—311.

⁶⁹ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 2, с. 1093.

⁷⁰ Մ. Զուլալյան. Նշվ. աշխ., էջ 141:

1760 թ. Արևմտյան Հայաստան այցելեց հայ լուսավորական շարժման ականավոր ներկայացուցիչ Հովսեփ Էմինը: Նա խորը վշտով ու զայրույթով արձանագրել է այն հանգամանքը, որ հայերը ամենուրեք ենթակա են դաժան ճնշումների ու կեղեքումների, որ «զավուր» քրիստոնյաները ընդհանրապես գտնվում են ստրկական ու ճորտական վիճակում: Նա միաժամանակ նշել է նաև այն, որ տեղի հայ տգետ հոգևորականները, հանդես բերելով զարմանալի ստրկամտությամբ, քարոզում են իրենց «հոտին» հնազանդ մնալ թուրք փաշաներին և հույսը դնել միայն Քրիստոսի կողմից սպասվող փրկության վրա⁷¹:

Նույն թվականին Լիմ անապատում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ յամենայն կողմանէ նեղիմք յանօրինաց հարկապահանջութենէ, ի սպանութենէ, ի գերութենէ և յայլ անասելի և անպատմելի պատուհասէ, որ այս Հ. (70) տարի է իբրև արեան ծովու նման կու ծփայ բովանդակ աշխարհս»⁷²:

XVIII դարի 70-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներից մեկը՝ Մովսես Բաղրամյանը մեծ ցավով գրում էր, որ Հայաստանը ավերվել ու անապատ է դարձել, ժողովուրդն անասելի ճնշումներից ու կոտորածներից խույս տալու համար փախել և պատսպարվել է լեռներում:

«Ո՛չ քաղաքք, ո՛չ շէնք, և ո՛չ դղեակք ամրոցաց
մնացին՝ որք ոչ խորտակեալ քակտեցան.
զի միանգամայն, թէ գիւղօրէք՝ թէ աւանք՝ և
ազարակք վեր ՚ի վայր կործանեցան...
...որպէս երկիր անապատ՝ և անջրտի, այնպէս
ամէն աշխարհս մեր կորդացեալ խոպանացաւ:
Զի առ ՚ի վեր շարաշշուկ աղմուկ շփոթին ո՛չ մարդ
գտանիր, և ո՛չ մշակ, որ զերկիրս գործէին.
այլ համակ խորշիլ, և խոյս տալ ՚ի լլկողացն յայրս
և ՚ի փափարս լերանց խուճապէին»⁷³:

Կանգ շառնելով մյուս ականատեսների նման բազմաթիվ վկայությունների վրա, կարևոր ենք համարում նշել, որ նշանավոր թուրքագետ Ջ. Համմերը նույնպես արձանագրել է այն գազանությունները, որոնք տեղի ունեցան XVI—XVII դարերում Օսմանյան կայսրության մեջ: Այսպես, օրինակ, նա գրում է, որ Ավստրիայում 1532 թ., թուրքական զորամասի հրամանատար Քյազիմբեգը դաժանորեն սպանում էր երեխաներին ու ծերերին, աղքիկներին ու տղաներին ձիերից կապած քարշ էր տալիս փողոցներով, այրում գլուղներ ու շուկաներ⁷⁴: 1638 թ. սուլթան Մուրադի հրամանով Բաղդադում օսմանյան զորքերը կոտորեցին ավելի քան 30000 մարդ⁷⁵:

Համմերը հատկապես մեծ զայրույթով է խոսել Օսմանյան կայսրությունում կատարվող մանկահավաքների մասին: Նա ահավոր ողբերգություն էր համարում այն, որ օսմանյան սուլթանները քրիստոնյա երեխաներին բռնի կերպով դարձնելով ֆանատիկոս մահմեդականներ և ընդգրկելով ենթաշրջան բանակում՝ նրանց օգտագործում էին իրենց հարազատ ծնողների

⁷¹ Life and Adventures of Emin Joseph Emin. 1726—1809. Written by Himself. Second Edition. Calcutta, 1918, p. 141—142.

⁷² Մատենադարան, ձեռագիր № 4982, էջ 349ա:

⁷³ Նոր տետրակ որ կուի Յորդորակ, Մաղրաս, 1772, էջ 18:

⁷⁴ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches, 2 Band, Pest, 1840, S. 91.

⁷⁵ Նույն տեղում, 3 Band, S. 185.

և ժողովրդի դեմ: Հայտնի է, թե ինչպիսի վայրագություններ են կատարել են իշխանները ամբողջ կայսրության մեջ:

Օսմանյան պետության իսկական էության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ հպատակ քրիստոնյաները թուրքական իշխանություններին հաճախ որպես հարկ պիտի տային նաև երիտասարդ կանանց ու տղամարդկանց: Հայ ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, հենվելով բազմաթիվ ու բազմատեսակ փաստերի վրա, ցույց է տվել, որ Օսմանյան պետության մեջ «հարկերն ու տուրքերը վերցնում էին ոչ միայն պարենով, փողով կամ աշխատանքով, այլև՝ մարդկանցով»⁷⁶: Թուրքագետ Ա. Սաֆրաստյանը գրել է, որ սուլթանին հարկատու քրիստոնյաները Մինգրելիայում «այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ», ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պատանիներ»⁷⁷:

Մի շարք հեղինակներ, ցանկանալով դրական խոսք ասել Օսմանյան պետության մասին, նշում են այն հանգամանքը, որ թուրք սուլթանները իրենց ենթակա երկրներում պահպանեցին քրիստոնյա բնակիչների համայնքները, հանդուրժեցին նրանց գոյությունը: Բայց, ինչպես արդեն քանիցս նկատված է պատմագիտական գրականության մեջ, այդ արվել է միայն և միայն մի նպատակով՝ ունենալ «մշտական կթան կով» և չգրկվել մեծածավալ կեղեքումների ու թալանի հնաբավորությունից: Այդ հանգամանքը դեռևս XVII դարում նշել է Թուրքիա այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Միշել Ֆեբուրը, գրելով այսպիսի տողեր. օսմանյան սուլթանները «իրենց երկրում քրիստոնյաներին և հրեաներին հանդուրժում են այն պատճառով, որ նրանցից ավելի օգուտ են ստանում, քան իրենց կրոնակիցներից»⁷⁸:

Մինչ այժմ մենք խոսեցինք Օսմանյան պետության կողմից XIV—XVIII դարերում իրագործած «քաղաքակրթական միսիայի» մասին: Այդ պետությունը, սակայն, հրեշավոր չարագործություններ կատարեց հատկապես իր գոյության վերջին շրջանում՝ XIX դարում և XX դարի սկզբին:

(շարունակելի)

⁷⁶ Աշոտ Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ աղատադրական մտքի պատմության հարթ երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 18—19:

⁷⁷ Թուրքական աղբյուրներ..., էվլիա Չելեպի, Երևան, 1967, էջ 309:

⁷⁸ M. Fevure. L'État present de la Turquie. Paris, 1675, p. 217.